

UDC 26-24:097]+069(045)(477.43-21 Kam.-Pod.)(=411.16)“1801/1930”

OWNER'S SCRIPT BOOKPLATES ON JEWISH PRINTED BOOKS FROM THE COLLECTION OF THE KAMIANETS-PODILSKYI HISTORICAL MUSEUM-RESERVE

Nadiia Ufimtseva

PhD student

History Department

National University of Kyiv-Mohyla Academy

2, Hryhorii Skovoroda St., Kyiv, 04070, Ukraine

nadia.ufimtseva@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7124-2037

In Ukraine, many national and state libraries and museums keep collections of Jewish printed books. To date, there have been only a few attempts to investigate individual aspects related to the history of the formation of collections, the book culture of Jewish communities, and the practices of book ownership and reading. A similar situation has long existed for the collection of Jewish printed books from the “Old Prints” fund of the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. This collection and information about it as a whole and individual books are being introduced into scientific circulation for the first time. In the article, we analyse the bookplates from the collection mentioned above. Readers and owners of the books were members of the Jewish community of Kamianets-Podilskyi. Some books belonged to the libraries of various religious institutions. The books have preserved many traces left by the people who read, owned or used them: bookplates, signatures, numerals and numbers, handwritten notes, drawings, poems, and more. Bookplates that indicate the ownership of books are a primary source for the socio-religious history of the Jewish community of Kamianets-Podilskyi. They help distinguish different religious institutions and groups within the community structure. Clarifying the names and types of religious institutions makes it possible to study different identities within the Jewish community further. They depended on social origin, affiliation with movements of followers of various Hasidic teachings and leaders, religious traditions, and others. In addition to studying the aspects of the book culture of the Jewish community of Kamianets-Podilskyi, the collection's provenance is an important issue. Given the limited information from archival documents or any other sources, analysing marks and signatures in books allows us to reconstruct some stages of how the collection was formed and appeared in the museum.

Keywords: bookplates; history of reading; Jewish printed books; Jewish studies; Kamianets-Podilskyi; socio-religious history

ВЛАСНИЦЬКІ ШРИФТОВІ ЕКСЛІБРИСИ НА ЄВРЕЙСЬКИХ ДРУКОВАНИХ КНИГАХ ІЗ ФОНДУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Н. С. Уфімцева

Вступ

Колекції друкованих єврейських книг у музеях та бібліотеках України, за рідкісними винятками, ще практично не вивчені. Тим часом це джерело потенційно містить важливу інформацію із соціорелігійної та культурної історії єврейських громад.

© 2025 N. Ufimtseva; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

“Свідками” запитів та зацікавлень своїх читачів та користувачів були власне книги. Їхній аналіз та дослідження дають змогу виявити читацькі та власницькі практики й традиції щодо книг. За книжковими знаками стає можливо дослідити єврейські інституції, практики позначення власності книжкових зібрань, шляхи їхнього наповнення тощо. Крім того, дослідження колекцій та зібрань єврейських друків у музеях України загалом та книжкових знаків зокрема дасть змогу простежити історію формування цих колекцій та зібрань, встановити провенанс окремих примірників, а інколи й деталі щодо особи власника чи читача.

Друковані єврейські книги завжди цікавили дослідників єврейських студій, проте їх переважно розглядали тільки як частину історії єврейської друкарської справи. Один із засновників *Wissenschaft des Judentums*, Моріц Штайншнайдер, уклав каталоги друкованих та рукописних книг у Бодліанській бібліотеці Оксфордського університету, а також у бібліотеках Гамбурга, Мюнхена, Лейдена та Берліна [Steinschneider 1852–1860]. Окрім того, він одним із перших почав вивчати, як поширюються та передаються єврейські тексти і переклади різними єврейськими мовами. Ізраїльські дослідники Ешягу Віноград, Саул Гінзбург, Авраам Яарі, Хаїм Дов Фрідберг та інші здійснювали наукові розвідки про безпосередніх учасників процесу видання книжок (набірників, коректорів тексту, друкарів), про діяльність друкарень тощо [Vinograd 1993–1995; 1950 פרידברג; 1958 יערי; 50–40, 1944 גינזבורג]. Також їх цікавили питання розповсюдження книг, соціальні та економічні аспекти єврейської друкарської справи. Водночас донині немає повного списку всіх друкарень, де виходили друком єврейські книжки, також досі не встановлені імена всіх власників друкарень, друкарів, редакторів та інших людей, які працювали над створенням книжок. Такого списку немає навіть у Національній бібліотеці Ізраїлю, хоча ще в 1950 році розпочався проєкт *Bibliography of Hebrew Book*, покликаний описати та зареєструвати всі єврейські книги з колекції бібліотеки, найбільшого у світі зібрання єврейських книг [Bibliography of Hebrew Book]. Переважна частина попередніх досліджень зосереджувалася здебільшого на бібліографічному описі єврейських друкованих книг. Зазвичай вони не вивчали історію формування різних колекцій чи практики читання і користування книгами, за винятком тих, що належали відомим особам (як-от бібліотеки Давида Оппенгайма¹ чи Матітьягу Страшуна²).

Інтерес дослідників до інших аспектів історії книги, а саме до історії комунікації (поширення книги в суспільстві, збереження, читання, бібліофілство тощо) та культури читання (придбання книжок, формування читацьких інтересів, практик та поведінки тощо), зростає з 1970–1980-х рр. В історії єврейської книги релігійні та світські місця читання, публічні та приватні бібліотеки, а також практики та економіка розповсюдження друкованих книг почали знаходити своїх дослідників³.

В Україні існує небагато досліджень єврейських друкованих книг саме в напрямі історії читання. Шрифтові екслібриси як джерело історичної інформації розглядають Ірина Сергеева та Ольга Горшихіна в їхній статті “Книжкові знаки як джерело вивчення історії комплексних бібліотечних фондів” [Сергеева, Горшихіна 1994]. Дослідниці показують як можливість вивчення походження власне книжкової колекції, так і можливість розширення кола питань досліджень, де книжкові знаки є базою, поштовхом до подальших пошуків. Згадана стаття також є чи не єдиним прикладом вивчення провенансів єврейських друкованих книг.

1. Потенціал шрифтових екслібрисів в історичних дослідженнях

Одне з основних джерел інформації, що дає змогу дослідити провенанс книжкових зібрань чи окремих примірників, читацькі інтереси, практики володіння та користування книгами, – це екслібриси та маргіналії. Відомі декілька важливих праць, присвячених саме дослідженням системи провенансів, що вивчають єврейську частину великих книжкових зібрань, долю єврейських громад через долю єврейських

книжок під час Голокосту, мікроісторію окремих єврейських інституцій⁴. Одним із найважливіших проєктів, що поєднує цифрову гуманітаристику та історію побутування єврейських книжок, їхні переміщення, систему провенієнцій, а особливо власницьких та читацьких знаків, є спільний проєкт дослідників і дослідниць з Єврейської теологічної семінарії, Колумбійського університету, Університету Піттсбурга та Університету Стоуні-Брук *Footprints: Jewish Books Through Time and Place*⁵, який почав працювати з 2012 року. Станом на жовтень 2024 р. база проєкту нараховує 24 268 записів *footprints*⁶ – “слідів”, за якими дослідник має змогу простежувати історію як окремих громад, так і звичайних, невідомих людей, що були якимось пов’язані з тією чи іншою книгою.

У 2015 році авторка цієї статті, незалежно від згаданого проєкту та користуючись таким же підходом, почала досліджувати єврейські друковані книжки з фондів Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМЗ).

У К-ПДІМЗ друковані єврейські книжки зберігаються у фонді “Стародруки” та в бібліотеці музею-заповідника. Ці зібрання не оформлені як дві окремі музейні колекції, проте надалі в тексті посилатимемося на них саме як на колекції. У цій статті проаналізуємо одну з колекцій, яка зберігається у фонді “Стародруки”, що її ми умовно називатимемо “першою”. “Друга” колекція з бібліотеки друкованих єврейських книжок наразі досліджується.

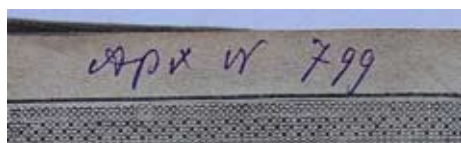
На прикладі цієї колекції ми вперше досліджуємо шрифтові екслібриси, що позначають належність окремого примірника книжковим зібранням бібліотек синагог, бейт-мідрашів, клойзів, товариствам та окремим членам єврейської громади. Важливість дослідження цієї колекції полягає, по-перше, у тому, що вона збереглася в місті, де свого часу мешкали власники та читачі її примірників; по-друге, попри значний вплив історичних обставин на цілісність зібрань з окремих релігійних інституцій та особистих бібліотек, ці дві колекції надалі можуть допомогти у спробі встановити склад бібліотек, його жанрові та регіональні характеристики; по-третє, чимала частина книг містить різні форми власницьких та читацьких знаків, як-от: шрифтові екслібриси, рукописні позначки та записи на берегах. Їхнє дослідження дасть змогу встановити нову інформацію щодо діяльності єврейських релігійних інституцій та, хоч і меншою мірою, щодо особи власника і читача, практик поводження з книгами.

2. Дослідження провенансу через шрифтові екслібриси

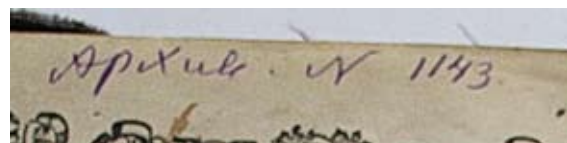
Історія формування книжкових колекцій К-ПДІМЗ ще не до кінця досліджена. Зрозумілим є те, що книги залишались у своїх власників до 1930-х років. Вилучення та конфіскації радянською владою майна єврейських релігійних громад, зокрема літератури, відбувалися в кілька етапів. У Кам’янці-Подільському в 1920-х роках частина будівель, що були у власності єврейської громади, поступово переходила до нових користувачів, перетворюючись на клуби, бібліотеки, заклади політпросвіти тощо. У 1935–1936 рр. майже всі молитовні школи та синагоги були закриті [Державний архів Хмельницької області – далі ДАХмО, ф. р. 335, оп. 1, спр. 535, 538, 564; ф. р. 249, оп. 1, спр. 311, 3537, 4898]. На жаль, за архівними документами на сьогодні неможливо встановити точний перелік конфіскованого майна та його подальше розподілення. Лише в декількох справах 1930–1932 рр. про повторну реєстрацію єврейських товариств ми знаходимо опис майна цих громад [ДАХмО, ф. р. 335, оп. 1, спр. 233, арк. 4–5; ДАХмО, ф. р. 335, оп. 1, спр. 234, арк. 11–12; ДАХмО, ф. р. 335, оп. 1, спр. 235, арк. 11–12; ДАХмО, ф. р. 1454, оп. 1, спр. 14, арк. 12]. Серед переліку предметів (лавки, шафи, полиці, світильники тощо) є записи про наявність і кількість “*книжек єврейских литераторов*”, “*книг религиозного содержания*”. У цих-таки списках у 1935–1936 рр. зроблені примітки, де вказано,

що речі передано до інших, ще чинних на той час, молитовних будинків. Проте про збереженість конфіскованих речей, зокрема й книжок, та про їхню каталогізацію практично не дбали. Згідно з роз'ясненням до ст. 34 п. “д” постанови ВУЦВК⁷ і РНК УСРР⁸ “Про Центральне Архівне управління УСРР” від 25 січня 1928 р. єврейські книжки, що не мали цінності, підлягали передачі в окружний архів [Вітринська 2008, 32]. Тому питання збереження конфіскованих книжок залишалося на розсуд саме цих установ. Значну частину книжок утилізували, здали в макулатуру, а деякі й просто зникли під час процесу конфіскації майна.

Можемо припустити, що під час (або за якийсь час після) конфіскації книжки, що зараз перебувають у фонді “Стародруки” в К-ПДІМЗ, все ж обліковували, а згодом передали до архіву. Про це може свідчити той факт, що в книгах на передніх форзацах або на титульних сторінках проставлені архівні позначки.

Іл. 1

Іл. 2

Найбільший архівний номер у книгах – № 1143. Окрім того, на палітурках книг зустрічаються приклеєні сигнатури або їхні залишки із записами: “Вязка № 47, архив № 534 – № 543”. Ймовірно, про конфіскацію книг у приватних осіб свідчать такі записи: “До справи № 1706 Лернера Менделя”.

Віднайти в ДаХМО документи, що свідчили б про взяття на облік цих книжок, поки що не вдалося. У 1948 р. з архівів області почали вилучати та знищувати єврейську релігійну літературу, яка була передана туди в довоєнний час. Архівіст та дослідник історії правобережного єврейства Петро Слободянюк наводить одну історію, пов’язану з конфіскацією книжок. Він цитує документ, де йдеться про те, що заступниця директора Кам’янець-Подільського обласного державного архіву Н. Калешук повідомила про це рабина з Кам’янця-Подільського Арона Ліпіна. Останній, зі свого боку, почав писати запити до різних інстанцій із проханням повернути цю літературу єврейським громадам. Проте книги не повернули [Слободянюк 2005, 30].

У 1982–1983 рр. з Державного архіву Кам’янця-Подільського до Державного історичного музею-заповідника передали понад 600 єврейських друкованих книг. Спроби віднайти архівні документи музею того часу, які б стосувалися цих книжок, не мали успіху. У Державному архіві Хмельницької області зберігається архів музею, однак останнє надходження датується 1969 роком, тобто раніше, ніж відбулася передача книг. У власному ж архіві музею-заповідника немає документів про цю передачу. Єдине документальне свідчення – записи в книзі надходжень та інвентарні картки. Проте й ця інформація дуже стисла: “Джерело надходження: Кам’янець-Подільський державний обласний архів. Дата надходження: Акт № 2037 від 10.03.1982”.

За словами колишньої головної зберігачки фондів музею-заповідника Лариси Кравчук, книги передали з архіву. Водночас супровідних документів між архівом та музеєм-заповідником, дані про які зафіксовано в картках, вона не отримувала. Так само теперішня головна зберігачка фондів Інна Швець вказує, що єдине документоване свідчення про отримання колекції – це записи в інвентарній книзі та картках.

Тому колекції з К-ПДІМЗ є зібраннями, які не відображають складу оригінальних колекцій. На формування сучасних колекцій вплинула низка чинників. Неможливо встановити, наскільки ретельно збиралися книжки з їхнього попереднього місця зберігання, яку саме їхню кількість передали до архіву в довоєнний час, чи були якісь друки з Кам’янця-Подільського серед тих, що знищували в 1948 р. Після

передачі з архіву в 1982–1983 рр. працівники К-ПДІМЗ відібрали і передали до фондів частину краще збережених книжок, де трохи згодом їх каталогізували та описали в картках; решту ж друків передали до бібліотеки музею.

3. Основні характеристики шрифтових екслібрисів на матеріалах колекції

Перша колекція зберігається у фонді “Стародруки” та налічує 199 одиниць. Відповідно до бібліографічного списку, який авторка склала під час попередніх досліджень, усі ці книги друкувалися на івриті з 1764-го до 1913 р. в Бердичеві, Бродях, Варшаві, Вільні, Житомирі, Львові, Любліні, Межиріччі, Славуті, Судзилкові, Петрикові, Чернівцях, Юзефові, Щецині. Усі книги, окрім однієї, за жанровою характеристикою належать до різних видів релігійної літератури. Сюди входять книги Святого Писання, Мішна і Талмуд, мідраші та коментарі до Талмуду, молитовники, книги гомілетичного (повчального) характеру, кабалістична література, галахічні твори, меморіальна література (представлена одним твором).

76 книжок містять ті чи інші позначки. Усього ми зафіксували 61 різного роду шрифтовий екслібрис, зокрема власницьких – 45. Із них 12 вказують на належність книг різним релігійним установам, 5 – на належність окремим товариствам; 28 – на належність до персональних бібліотек. Позначки на 11 книгах неможливо ідентифікувати через ускладнене з різних причин прочитання написів: стертий текст, погано зроблений відбиток, пошкоджений аркуш із печаткою – або ж значення не надається до розшифрування. Позначки на 5 книгах не позначають власництва книжки (наприклад, екслібрис крамниці). 27 екслібрисів зроблені мовою іврит, 25 – російською мовою (або ж із кириличними буквами), один написаний повністю латиницею, один дублює текст російською та польською мовами.

Для вишукування та фіксації усіх шрифтових екслібрисів ми здійснили опис кожного окремого примірника колекції, атрибуцію, фотофіксацію, а також створили бібліографічний список та окремий каталог екслібрисів.

Оскільки не існувало жодної нормативної практики щодо місця проставлення власницьких екслібрисів, у книжках із фонду К-ПДІМЗ вони розташовані переважно на титульній сторінці, інколи – хаотично на сторінках книжкового блоку, інколи – на останній сторінці або форзацах. Той самий екслібрис може зустрічатися в книзі від одного до десятка разів. Бувають випадки, коли в одній книжці водночас знаходимо екслібриси різних інституцій. Це практично унеможливило відстеження того, у якому порядку книжка переміщується з книгозбірні однієї інституції до іншої.

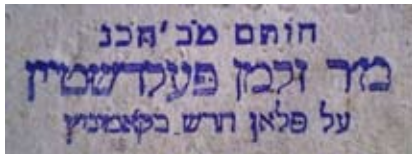
Усі шрифтові екслібриси, що позначають належність книжки до бібліотеки єврейської релігійної інституції, виконані івритом. Їхня структура побудована за одним принципом: 1) “класифікація” установи, 2) назва / ким створена / на честь кого названа, 3) місце зберігання.

Незважаючи на малий обсяг тексту в екслібрисах, все ж інформації про єврейські інституції міста можна почерпнути достатньо. Все залежало від внутрішньої структури цієї громади, а вона не була монолітною. Члени однієї громади об’єднувались у різні групи. Серед таких груп були професійні об’єднання; об’єднання соціального статусу; такі, що належали до різних хасидських напрямів; за типом нусаху⁹; за товариствами (*хавурот*¹⁰); групи послідовників авторитетних рабинів чи інших релігійних діячів. Саме ці групи відображались у такий чи інший спосіб у перших двох пунктах записів в екслібрисах.

В останньому пункті найбільш згадуване місто – Кам’янець-Подільський. У книжкових знаках зустрічаються декілька варіантів написання та скорочення назви міста гебрейською мовою: קאַמאַנעץ פּאָדאָלע, פּאָדאָלע, פּאָדאָלע, פּאָדאָלע; російською – “Каменець-Под.”, “Каменець-Подольськ”, “Каменець-Подольск.”, “Камен. Подольск”. В екслібрисах, що позначають належність книжок до приватних зібрань, також

поодинокі зустрічаються Варшава, Фрампіль (нині село Косогірка Ярмолинецької селищної громади Хмельницького району Хмельницької області), Хотин, с. Кельменці (нині містечко Кельменці, районний центр Дністровського району Чернівецької області), с. Ларга (нині прикордонна вузлова залізнична станція, розташована в містечку Кельменцях), Балин-Подільський (нині село Балин у Смотрицькій селищній громаді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

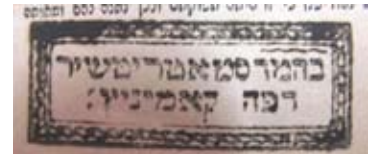
У деяких екслібрисах, де згадується Кам'янець-Подільський, є навіть уточнення району міста – “על פלאן חדש בקאמיניץ” – “На Новому Плані в Кам'янці”. “Новим Планом” називається район на схід від Старого міста. Зважаючи на рельєф Старого міста та зростання кількості населення, “Новий План” було засновано з метою розширення меж міста у другій половині XIX ст. Отже, можемо стверджувати з певною ймовірністю, що “бейт-мідраш”, який позначено в екслібрисах (бейт-мідраш рабі Залмана Фельдштейна розташований на Новому Плані), діяв тут не раніше 1860-х років. Певно, до цього періоду можна зарахувати й діяльність Єгошуа Блейхмана, на чийй печатці також вказано “Новий План Кам'янця”.

Іл. 3

Іл. 4

Іл. 5

4. Типологія релігійних інституцій за шрифтовими екслібрисами

4.1. Бейт-мідраші

Один із бейт-мідрашів, які існували в Кам'янці-Подільському, має назву “Смотричер”. Маємо дві версії походження назви. 1) У Старому місті біля Гончарної башти в каньйоні річки Смотрича існувала так звана “Кам'янецька Єрусалимка”. Центром цього району була Велика стара синагога. Довкола неї були побудовані в різний час інші релігійні споруди, міква, ремісничі синагоги та школи. До цих будівель вів окремий прохід з боку берега річки. 2) Цей бейт-мідраш заснував вихідець із містечка Смотрича, що поблизу Кам'янця-Подільського. Припускаємо, що бейт-мідраш “Смотричер” у списку 1914 р. був записаний як «Молитвенный дом “Смотричская школа”». Вказана дата його заснування – 30 грудня 1899 р., а кількість учнів на 1914 р. становила 37 осіб [ДАХМО, ф. 227, оп. 3, спр. 8152, арк. 7].

У контексті нашого дослідження важливо проаналізувати ще один екслібрис – з бейт-мідрашу “ашкеназького”. У вже згаданому списку синагог та молитовних будинків значиться молитовний будинок «под названием “Ашкенази”», заснований у 1885 р. Маємо підстави стверджувати, що позначений у цьому екслібрисі бейт-мідраш та цей молитовний будинок – та сама установа. Кількість парафіян становила 35 осіб [ДАХМО, ф. 227, оп. 3, спр. 8152, арк. 3]. Відштовхуючись від назви “Ашкенази”, можемо зробити декілька припущень про те, до якої групи всередині єврейської громади належав цей бейт-мідраш. За однією з версій, члени цього бейт-мідрашу були не хасидами, а належали до мітнагдім. Проте на другу половину і кінець XIX ст. єврейські громади вже не поділялись на хасидів і мітнагдім. За другою версією, групу членів цього бейт-мідрашу могли становити нащадки вихідців з Німеччини і Польщі, що й відобразилось у назві інституції. І за третьою версією, ця група членів громади віддавала перевагу нусаху ашкеназ. На користь третьої версії як найбільш імовірної свідчить згадка про цей бейт-мідраш у меморіальній книзі (іzkop¹¹) про Кам'янець-Подільський, де також стверджується, що бейт-мідраш

“Ашкеназі” був єдиним з-поміж усіх молитовних закладів у місті, парафіяни якого дотримувалися нусаху ашкеназ [57, 1965 ברנשטיין].

У цих вищенаведених екслібрисах однією з релігійних інституцій є бейт-мідраш. Завдяки провенієнціям із колекції юдейських друкованих книг із фондів К-ПДІМЗ ми маємо відомості про діяльність шести бейт-мідрашів: рабі Гедал’ї Геллера, рабі Залмана Фельдштейна на Новому Плані, ашкеназького, рабі Моше Йони Рабінштейна, Цокермана, “Смотричер”. Терміном “бейт-мідраш” (івр. בית המדרש) позначається місце вивчення релігійних текстів та молитви. На відміну від спеціалізованих навчальних установ – ешиви чи хедера, – бейт-мідраш був відкритий для будь-якого члена громади, який бажав у вільний час вивчати Святе Писання. Обов’язковим складником бейт-мідрашу була бібліотека – зібрання релігійних текстів, яких потребували парафіяни конкретної установи.

У літературі, присвяченій діяльності та функціонуванню бейт-мідрашів [Veidlinger 2009; Stampfer 2014; Neilman 2017], не згадується, за яким принципом відбувалося називання або позначення цих закладів за іменем рабинів або поважних членів громади, тому ми можемо лише робити певні припущення. Варто також зазначити, що в тієї самої інституції могли існувати декілька паралельних назв: та, за якою інституція фігурувала в офіційних документах; яка побутувала в повсякденні серед членів громади; як називала себе власне інституція.

Якщо найменування відбувалося на честь члена громади (як пам’ятаємо, звертання “рабі” не завжди позначало статус рабина), то, ймовірно, це міг бути опікун або меценат. Якщо ж позначення здійснювали на честь саме рабина як освіченої особи та галахічного авторитета, то, найімовірніше, це був авторитет, який мав за звичку навчати або молитися в цьому бейт-мідраші. На користь останнього свідчить той факт, що і бейт-мідраш, і синагога мають спільну назву – “рабі Залмана Фельдштейна на Новому Плані”. Для перевірки цього припущення потрібно порівняти книжкові знаки в колекціях інших музеїв та віднайти архівні джерела, що стосуються релігійних громад та інституцій у різних містах. Наразі таких досліджень в Україні ніхто не проводив.

Важливість діяльності бейт-мідрашів складно переоцінити, адже вони були частиною єврейської традиційної системи освіти. У єврейській громаді статус кожного визначався не за спадковістю. Саме освіта була однією з можливостей будь-якого члена посісти особливе місце в соціальній ієрархії, хоча, звісно, великий вплив мали й економічне становище чи походження з рабинської сім’ї. Ученість та здібності до навчання були визначальними маркерами в суспільній свідомості. Основними закладами, де здобували традиційну релігійну освіту, були хедери й талмудтори (початкова освіта), бейт-мідраші та ешиви (вища освіта). Хедери й талмудтори були школами з одним учителем. Різниця полягала в тому, що вчителів-меламеду в хедері платили батьки учня, а в талмуд-торі навчалися діти бідняків і зарплатню вчителю платила громада. У хедерах не існувало стандартної визначеної програми чи переліку текстів, за якими навчалися. Для тих, хто бажав здобути релігійну освіту вищого рівня, існували два види освітніх закладів: бейт-мідраш та ешива. У XVI–XVII ст. у Східній Європі, зокрема українських землях, роль ешив як навчальних релігійних закладів була надзвичайно великою. Вони пережили занепад у XVIII ст. й заново вийшли на перший план тільки наприкінці XIX ст., проте це були радше винятки. Лише деякі молоді люди присвячували значну частину життя навчанню в ешивах. Більшість здобували освіту, відвідуючи бейт-мідраші. Принципово важливим було те, хто там навчає і навчається. Часто заради навчання в колі якогось відомого рабина чи знавця релігійних законів переїжджали до іншого міста. Навчання в бейт-мідраші, як і в хедерах, не мало чітко визначеної програми. Проте якщо в хедері саме вчитель обирав тексти, за якими навчав своїх учнів, то

студенти бейт-мідрашу були вільні у виборі трактатів Талмуду, самостійно складала порядок їхнього вивчення й обирали найкращі, на їхню думку, підходи до вивчення текстів. Навчання в бейт-мідраші було безкоштовним, і досить часто студентів на мінімальному фінансовому рівні підтримувала громада.

Бейт-мідраш міг існувати або як окреме приміщення, або як частина великого приміщення ще однієї інституції, яка позначається аббревіатурою ב'הכנ"ס та розшифровується як בית הכנסת – “бейт га-кнесет”, або синагога. У таких синагогах і бейт-мідрашах молилися різні члени громади. У синагогу здебільшого приходили зі всього міста, а в бейт-мідраші збиралися невеликими сталими групами.

4.2. Клойз

Ще один релігійний заклад, який згадується в кількох екслібрисах, – קלוז, קלוז, або ж “клойз”. У ХІХ столітті клойз – це невелика другорядна синагога чи просто місце молитви.

За шрифтовими екслібрисами їх зафіксовано чотири. Цей тип інституцій засвідчує існування в єврейській громаді хасидських груп, зокрема група клойзу “Гусятинер” належала до гусятинських хасидів.

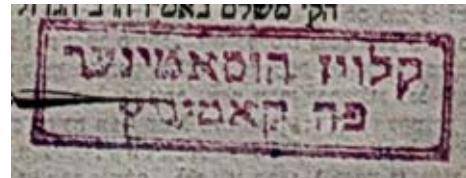
Іл. 6

Іл. 7

Іл. 8

Іл. 9

4.3. Єшива

Ще про одну єврейську релігійну інституцію Кам’янця-Подільського надає відомості один екслібрис, у якому згадується єшива, без зазначення конкретного місця розташування в місті чи імені засновника, зате із власною назвою.

Іл. 10

Дослідники подільського чи кам’янецького єврейства у своїх наукових розвідках не згадують про цю єшиву. Єдині дані наводить енциклопедія *YIVO*: «У 1909 році деякі хасидські династії заснували єшиву *Tiferet Israel* (дослівно “Слава Ізраїлю”), що існувала до 1917 року» [Kamianets'-Podilskyi]. В іншому джерелі –

меморіальній книзі (*ізкор*) Кам'янця-Подільського – також є згадка про цю ешиву. Автор наводить і імена засновників, братів Шмуеля та Авраама Брейтманів, а також голови ешиви з міста Проскурова – рабі Ш. З. Блоха [59–60, 1965 ברנשטיין].

У списку єврейських молитовних будинків, що діяли в Кам'янці станом на 1935 р., трапляється й назва “Тиферес Исроел”, із зазначенням адреси: вул. Р. Люксембург, 79 [ДАХМО, ф. р. 335, оп. 1, спр. 538, арк. 5]. Імовірно, у цій же ешиві існувала молельня, тому її записали як молитовний будинок, або це вже інша установа з такою самою назвою.

Назва ешиви наводить також на думку про те, що ця ешива належала до групи хасидів з династії ружинського дому. Саме з такою назвою існує книга зібрань вчення ружинського цадика Ізраеля. Окрім того, дослідник хасидизму Марцин Водзинський наводить дані про існування в Кам'янці-Подільському чотирьох хасидських бейт-мідрашів, члени яких належали саме до цього ружинського дому [Wodziński 2018, 5.3.4].

За даними перепису єврейських молитовних будинків, що його проводила міська управа з березня до липня 1914 р., у Кам'янці діяли 37 релігійних інституцій [ДАХМО, ф. 227, оп. 3, спр. 8152, арк. 1–8]. Окрім їхнього переліку, у списку вказуються рік заснування, імена тогочасних старости, габая та “вченого”, кількість парафіян за 1913 та 1914 рр. На жаль, у списку не вказується адреса, за якою були розташовані ці установи. Молитовні будинки вказані як “без особого названня” [ДАХМО, ф. 227, оп. 3, спр. 8152, арк. 1–8], і лише окремі з них мають уточнення. За архівними джерелами можливо встановити відповідність між установами з “офіційних” списків і тими, що існували в єврейській громаді. Пошук інформації про ті чи інші релігійні установи ускладнюється тим, що в різних актах, списках та звітах чиновники записували їх по-різному. Як ми вказували вище, навіть усередині єврейської громади в тієї самої інституції могли бути різні назви.

4.4. Хавурот – “товариства”

Окремо варто виділити наявність серед шрифтових екслібрисів таких, що належали товариствам усередині самої громади. Термін “товариство” івритом *חבורה* – *хавура*. Так у Талмуді називається група особливо побожних людей, обізнаних у тонкощах релігійних обрядів. У Східній Європі, на додачу до здійснення молитовних та освітніх практик, члени хавурот також виконували функції соціальних інститутів: вони опікувалися прийомом гостей, виданням заміж сиріт, лікуванням соціально незахищених груп.

Варто також зазначити, що ці товариства відомі в науковій літературі і під терміном “хевра”, а особливо відомою є “хевра-кадіша”, товариство, яке опікувалося померлими¹². У науковій літературі на позначення таких товариств усередині єврейських громад частіше вживається термін “хевра”, хоча варіант “хавура” також наявний. В екслібрисах, які досліджуємо в цій статті, можна побачити, що вжиті обидва терміни, а тому в тексті використовуватимемо їх як синоніми, не заглиблюючись наразі в їхню відмінність.

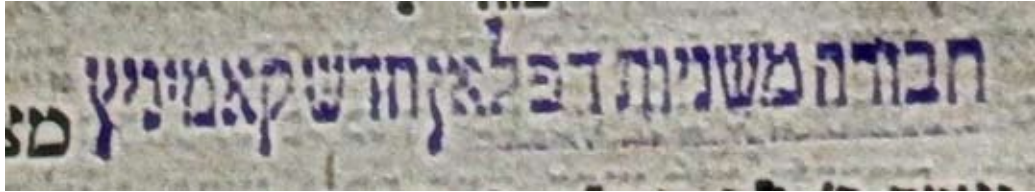
З екслібрисів дізнаємося про існування п'яти товариств у Кам'янці-Подільському: “Тих, хто приділяє час Торі”, “Тих, хто вчить ШаС (Тих, хто вивчає шість розділів [Мішни])”, “Мішнайтот”, “Читців Тегілім” і товариства “Мішнайтот” у бейт-мідраші Цокермана. Ці товариства збирались на регулярній основі в бейт-мідрашах і зосереджувалися на вивченні якогось окремого тексту. Найбільш престижною вважалася група хевра ШаС, члени якої вивчали розділи Мішни. Інші групи вивчали книгу “Ейн Яаков”, збірку повчальних історій із Талмуду, “Кіцур Шульхан Арух”, збірку галахічних законів, Псалми тощо. Для навчання в таких товариствах не вимагалось індивідуальних здібностей. Головна умова – регулярно виділяти час на заняття.

Лл. 11

Лл. 12

Лл. 13

Лл. 14

Лл. 15

4.5. Приватні бібліотеки

Окрему групу шрифтових екслібрисів становлять ті, що позначають належність книжки до особистої бібліотеки. Здебільшого вони містять лише ім'я, тільки в одному випадку згадується також професія власника книги. Ці екслібриси не дублюються печатками та штампами зі згаданих вище установ чи товариств, тому можна припустити, що ці книги належали до приватних бібліотек чи зібрань. На жаль, окрім імені власника та місця його проживання або ж роду діяльності, більше жодної інформації вони не надають. Пошук відомостей про власника становить окреме дослідницьке завдання.

Лл. 16

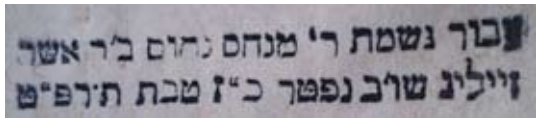

Лл. 17

Серед шрифтових екслібрисів зустрічаємо один, що належав людині, у чьому екслібрисі вказано професію "учитель". У Російській імперії вчителі-меламеди мали отримувати свідоцтво, яке давало право професійної діяльності. Воно було

дійсним упродовж року і дозволяло одночасно навчати не більш ніж 10 дітей. У 1867–1868 навчальному році в Кам'янці офіційно працювали 48 меламедів [ДАХМО, ф. 321, оп. 1, спр. 14, арк. 96–100]. В архівних документах зафіксовані випадки арештів та висилки за межі міста вчителів за те, що вони працювали без відповідних дозволів. Зокрема, у 1890–1891 рр. у місті за нелегальне викладання дітям єврейської мови заарештували Шмуля Васермана з Фрамполя та Зельмана Крука [ДАХМО, ф. 228, оп. 1, спр. 960, арк. 3, 101] з Кам'янця.

Серед книжок у фонді “Стародруки” К-ПДІМЗ є такі, що належали до приватних зібрань членів громади, а згодом перейшли до бібліотеки синагоги чи бейт-мідрашу. З екслібрисів дізнаємося, що їх пожертвували в пам’ять про померлу людину. Зазвичай у тексті екслібрису вказують ім’я померлої людини та дату її смерті. Штampi для цієї мети виготовляли спеціально. Навряд чи печатку замовляли лише заради однієї-двох книг. Отже, можемо припустити, що таких книг передавалось не менше десятка. У книгах із колекції К-ПДІМЗ трапляються і рукописні позначки про їхню належність певній померлій людині.

Іл. 18

Іл. 19

Практика пожертви книжок до бібліотеки певного бейт-мідрашу, клойзу чи іншої інституції дає можливість порушити питання про способи та шляхи комплектування зібрань. Одним із таких способів була пожертва книжок із приватної бібліотеки. Ця традиція простежується ще з часів до винайдення книгодрукування, коли рукописні книги становили велику цінність. Із розвитком єврейської видавничої справи ця практика й далі існувала. Ще з ранньомодерних часів була традиція заохочувати заможніших членів громади дарувати книги. Особливо важливо було передавати книги бідним і тим, хто присвячує час вивченню Тори [Veidlinger 2009, 30]. Ще один шлях поповнення зібрань релігійних інституцій – це передача з бібліотек покійних людей за їхнім заповітом або за рішенням спадкоємців.

Крім того, у деяких інституціях могли виділяти кошти з общинного бюджету на купівлю книжок, що надалі зберігались і передавались з покоління в покоління всередині цієї інституції протягом усього часу її існування.

5. Ким були читачі та власники єврейських друкованих книг з колекції К-ПДІМЗ

Читачами та користувачами книг були члени тієї чи іншої релігійної інституції. Жінки володіли книжками (щонайменше молитовниками та календарями), проте залишається відкритим питання, чи позначали жінки свої книжкові зібрання, чи займалися вони колекціонуванням книжок, чи опікувалися своїми бібліотеками. Жінки могли читати книжки з особистої бібліотеки батька чи чоловіка, купувати ті видання, що друкувалися на їдиші. У колекції К-ПДІМЗ серед шрифтових екслібрисів та рукописних записів, що позначають власника, немає згадок про жінок як власниць книжок чи їхніх читачок. Лише в одному екслібрисі, що згадує про пожертву книжок рабі Кагана і його дружини Хаї, вказано жіноче ім’я. Однак незрозуміло, чи була Хая власницею книжок. Найімовірніше, йдеться про спільну сімейну бібліотеку.

Наприкінці XIX ст. в бейт-мідрашах, клойзах і на зібраннях хавурот читали не лише релігійні книжки. Активне розповсюдження літератури єврейських просвітників вочевидь зацікавлює студентів єшив та інших євреїв. Вони приносять до релігійних навчальних закладів світські єврейські та російськомовні книги і журнали, прикриваючи їх трактатами Талмуду під час ознайомлення [Veidlinger 2009, 27]. Тоді ж у Російській імперії відкривається все більше й більше публічних бібліотек та читалень. Євреї, які на кінець XIX – початок XX ст. вже здобували освіту здебільшого російською мовою, також стали читачами цих закладів.

Можемо припустити, що якщо жінки і мали справу з книжками як їхні читачки, то саме зі світською літературою. По-перше, читання та вивчення релігійної літератури для єврейських жінок мало свої складнощі. І хоча нам відомо про жінок-знавчинець релігійних текстів, у колекції єврейських друкованих книг з фонду К-ПДІМЗ ми не зафіксували слідів читання саме цих книжок жінками. По-друге, на Поділлі серед єврейського населення саме жінки, більшою мірою, ніж чоловіки-євреї, краще володіли російською, а тому читали і писали вони саме цією мовою [Каросєва 2016, 356]. Логічно припустити, що вони також більше читали саме маскільську, тобто світську, літературу.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що короткий огляд лише власницьких шрифтових екслібрисів дає змогу дослідити питання, що стосуються різних аспектів книгознавчого характеру, пов'язаних з історією читання та соціорелігійною історією єврейської громади Кам'янця-Подільського.

Власницькі шрифтові екслібриси фіксують належність книжок як до приватних бібліотек членів єврейської громади, так і до зібрань релігійних інституцій, з якими своєю чергою були пов'язані різні групи всередині громади.

Екслібриси не лише фіксують власництво на книжку, а й у деяких випадках і подальше переміщення книжок з особистих колекцій до колективних. Серед шляхів цих переміщень – дарування і передача в пам'ять померлої людини, зокрема й бібліотек покійних. У книжках дослідженої колекції ми не зафіксували випадків, що позначають володіння книгами жінками.

З-поміж інституцій, у яких існували книжкові зібрання, аналіз знаків дав змогу встановити такі типи: синагоги (бейт-кнесет), бейт-мідраші, клойзи, єшиви, хавурот. Водночас власницькі книжкові позначки, звісно, не відображають усього різноманіття інституцій, об'єднань та товариств єврейської громади одного міста. Усі їхні згадані типи в різних пропорціях поєднували у своїй діяльності функцію молитви і функцію освітнього закладу. За таких обставин змішування цих функцій призвело до того, що в документах Російської імперії частина інституцій, що мали фізичне приміщення та адресу, зафіксована під терміном “молитвенный дом”. Тим часом із мемуарів та книг пам'яті відомо, що всередині єврейської громади ці інституції фігурують у пам'яті людей під іншими назвами. Звернення до екслібрисів як ще одного першоджерела дає змогу встановити їхні автентичні назви. На основі проведеної роботи стає можливо в майбутньому дослідити склад і характер книжкових зібрань кожного типу цих інституцій.

Окремим складним питанням виявилось питання історії формування сучасних колекцій у К-ПДІМЗ. У разі, якщо бракує архівних документів чи будь-яких інших джерел, звернення до знайдених під час дослідження архівних позначок та сигнатур у книжках дає змогу реконструювати деякі етапи провенансу як колекції загалом, так і окремих примірників зокрема.

¹ Давид Оппенгайм (1664 – 12 вересня 1736) був головним рабином Праги. Частина його особистої бібліотеки зараз зберігається в Бодліанській бібліотеці Оксфордського університету. Детальніше див.: [Terlitsky 2019].

² Матітьягу Страшун (1817–1885) – учений, меценат і бібліофіл із Вільна. За життя зібрав бібліотеку з більш ніж 5700 примірників, яку після смерті за заповітом отримала Віленська єврейська громада. У 1941 р. нацисти частину бібліотеки вивезли до Франкфурта-на-Майні, решту – знищили. На сьогодні зібрання бібліотеки розпорошене і зберігається в бібліотеці YIVO в Нью-Йорку, у Національній бібліотеці Ізраїлю, Книжковій палаті Литви та в інших бібліотеках. Детальніше див.: [Astrinsky, Taub, Zalkin 2001].

³ Детальніше див.: [Shavit 1985, 239–252; Veidlinger 2009, 24–66].

⁴ Детальніше див.: [Сергеева, Горшихіна 1994, 106–115; Katz 2008, 225–244; Дідора, Куцаєва 2019, 654–659].

⁵ “About”, in *Footprints: Jewish Books Through Time and Place*, available at: <https://footprints.ctl.columbia.edu/about/#about03> (accessed May 18, 2020).

⁶ Footprints включають у себе: підпис власника книжки або його екслібрис; рукописну позначку продажу або передачі книжки до архіву в книжці чи в архівних документах; згадки про обмін книгами в листуванні між читачами і продавцями; згадки про обіг книжок у контексті цензури і конфіскації; колофони друкарів та інша інформація з титульних сторінок тощо. Детальніше див.: “Types of Evidence”, *Footprints: Jewish Books Through Time and Place*, available at <https://footprints.ctl.columbia.edu/about/#about02> (accessed May 18, 2020).

⁷ ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет.

⁸ РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР.

⁹ Нусах – літургійний канон, прийнятий у єврейській громаді. Існує десяток різних канонів: сефардський (іспанський), ашкеназький, хасидський, еменський, канон Арі тощо.

¹⁰ Про діяльність хавурот / хеврот детальніше див.: [Срофеева 2021].

¹¹ Меморіальна книга *ізор* – жанр літератури, який виник після Другої світової війни, й особливо масово в 1960-х рр., і який мав на меті записати історії про єврейські громади, винищені в Голокості. Зазвичай авторами статей були вихідці з тих міст та містечок, про які писали, мова творів – іврит, їдиш, англійська.

ЛІТЕРАТУРА

Вітринська О. (2008), “Вилучення радянською владою культових цінностей у єврейських общин у 1920–1930-х роках”, в *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, вип. 78, с. 28–34.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 227, оп. 3, спр. 8152.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 228, оп. 1, спр. 960.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 249, оп. 1, спр. 311, 3537, 4898.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 321, оп. 1, спр. 14.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. р. 335, оп. 1, спр. 233, 234, 235, 535, 538, 564.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. р. 1454, оп. 1, спр. 14.

Дідора Л. & Куцаєва Т. (2019), «Книжкові знаки, дарчі та маргінальні написи на виданнях з фондозбірні Національного музею історії України з теми “Юдаїка”: актуальність музейної презентації», *Науковий вісник Національного музею історії України*, вип. 4, с. 654–659.

Срофеева К. (2021), *Діяльність єврейських благодійних товариств Бердичева у 1844–1917 рр.*, магістерська робота, Національний університет “Кієво-Могилянська академія”, режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20285> (дата звернення: 10.10.2024).

Кароєва Т. Р. (2016), *Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*, дисертація доктора історичних наук, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, Київ, режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/10678> (дата звернення: 10.10.2024).

Сергеева І. А. & Горшихіна О. Ю. (1994), “Книжкові знаки як джерело вивчення історії комплексних бібліотечних фондів”, в *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*, вип. 2, с. 106–115.

Слободянюк П. Я. (2005), *Єврейські общини Правобережної України*, [б. в.], Хмельницький.

Astrinsky A., Taub Y. and Zalkin M. (2001), "Mattityahu Strashun, 1817–1885: Scholar, Leader and Book Collector", in *Catalog of Catalogs Online*, Brill. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004444522_COCO_CC1678

"Bibliography of Hebrew Book", in *the National Library of Israel*, available at: <https://web.nli.org.il/sites/nli/english/infocannels/catalogs/bibliographic-databases/pages/the-hebrew-book.aspx> (accessed May 18, 2020).

Heilman S. (2002), *The People of the Book: Drama, Fellowship and Religion*, 2nd ed., Routledge, London.

Hundert G. D. (2000), "The Library of the Study Hall in Volozhin, 1762: Some Notes on the Basis of a Newly Discovered Manuscript", *Jewish History*, Vol. 14, No. 2, pp. 225–244. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1007124323115>

"Kamianets'-Podilskyi", in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, available at: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kamianets-Podilskyi> (accessed April 25, 2017).

Katz D. (2008), *Windows to a Lost Jewish Past: Vilna Books Stamps*, Versus Aureus, Vilnius.

Shavit D. (1985), "The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia", *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*, Vol. 20, No. 3, pp. 239–252.

Stampfer S. (2014), *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-century Eastern Europe*, Littman Library of Jewish Civilization, Portland, OR.

Steinschneider M. (1852–1860), *Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana* (2 vols), Berolini, available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31158012251566&seq=12> (accessed June 11, 2020).

Teplitsky J. (2019), *Prince of the Press: How One Collector Built History's Most Enduring and Remarkable Jewish library*, Yale University Press, New Haven, CT.

Veidlinger J. (2009), *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire (The Modern Jewish Experience)*, Indiana University Press, Bloomington, IN.

Vinograd Y. (1993–1995), *Thesaurus of Hebrew Books*, Institute for Computerized Hebrew Bibliography, Jerusalem.

Wodziński M. (2018), *Historical Atlas of Hasidism*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

ברנשטיין י. (1965), "ממה שהיה" in *קמיניץ-פודולסק וסביבתה ברנשטיין י., א. רוזו and ת. שריג eds.*, ארגון יוצאי קמיניץ-פודולסק וסביבתה בישראל, תל-אביב.
גינזבורג ש. (1944), "מעשה הדפוס בישראל" in *כתבים היסטוריים*, תל אביב, עמ' 40–50.
יערי א. (1958) *מחקרי ספר*, מוסד הרב קוק, ירושלים
פרידברג ח. ד. (1950), *תולדות הדפוס העברי בפולניא*, תל-אביב.

REFERENCES

Vitrynska O. (2008), "Vyluchennia radianskoïu vladoïu kultovykh tsinnostei u yudeïskykh obshchyn u 1920–1930-kh rokakh", *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, No. 78, pp. 28–34. (In Ukrainian).

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund 227, Inventory 3, File 8152.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund 228, Inventory 1, File 960.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund 249, Inventory 1, Files 311, 3537, 4898.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund 321, Inventory 1, File 14.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund R. 335, Inventory 1, Files 233, 234, 235, 535, 538, 564.

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti (DAKhmO) [The State Archives of Khmelnytskyi Oblast], Fund R. 1454, Inventory 1, File 14.

Didora L. and Kutsaieva T. (2019), "Knyzhkovi znaky, darchi ta marhinalni napysy na vydaniakh z fondozbirni Natsionalnoho muzeïu istorii Ukrainy z temy 'Iudaika': aktualnist muzeïnoi prezentatsii", *Scientific Bulletin of the National Museum of Ukrainian History*, Issue 4, pp. 654–659. (In Ukrainian).

Yerofeieva K. (2021), *Diiialnist yevreiskyykh blahodiinykh tovarystv Berdycheva u 1844–1917 rr.*, Master's thesis, National University of Kyiv-Mohyla Academy, available at: <https://ek-mair.ukma.edu.ua/handle/123456789/20285> (accessed: October 10, 2024). (In Ukrainian).

Karoieva T. R. (2016), *Rozvytok knyzhkovoï kultury yak chynnyk modernizatsii suspilstva v ukrainskykh huberniakh druhoï polovyny XIX – pochatku XX st.*, Dsc Thesis, Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. M. Kotsiubynskoho, Kyiv, available at: <http://resource.history.org.ua/item/10678> (accessed: October 10, 2024). (In Ukrainian).

Serhieieva I. A. and Gorshykhina O. Yu. (1994), “Knyzhkovi znaky yak dzhereło vyvchennia istorii kompleksnykh biblioteknykh fondiv”, *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, Issue 2, pp. 106–115. (In Ukrainian).

Slobodianiuk P. Ya. (2005), *Yevreiski obshchyny Pravoberezhnoi Ukrainy*, [s.n.], Khmelnytskyi. (In Ukrainian).

Astrinsky A., Taub Y. and Zalkin M. (2001), “Mattityahu Strashun, 1817–1885: Scholar, Leader and Book Collector”, in *Catalog of Catalogs Online*, Brill. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004444522_COCO_CC1678

“Bibliography of Hebrew Book”, in *the National Library of Israel*, available at: <https://web.nli.org.il/sites/nli/english/infochannels/catalogs/bibliographic-databases/pages/the-hebrew-book.aspx> (accessed May 18, 2020).

Heilman S. (2017), *The People of the Book: Drama, Fellowship and Religion*, Routledge.

Hundert G. D. (2000), “The Library of the Study Hall in Volozhin, 1762: Some Notes on the Basis of a Newly Discovered Manuscript”, *Jewish History*, Vol. 14, No. 2, pp. 225–244. DOI: <https://doi.org/10.1023/A:1007124323115>

“Kamianets'-Podilskyi”, in *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, available at: <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Kamianets-Podilskyi> (accessed April 25, 2017).

Katz D. (2008), *Windows to a Lost Jewish Past: Vilna Books Stamps*, Versus Aureus, Vilnius.

Shavit D. (1985), “The Emergence of Jewish Public Libraries in Tsarist Russia”, *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*, Vol. 20, No. 3, pp. 239–252.

Stampfer S. (2014), *Families, Rabbis and Education: Traditional Jewish Society in Nineteenth-century Eastern Europe*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford, Portland.

Steinschneider M. (1852–1860), *Catalogus librorum hebraeorum in bibliotheca Bodleiana* (2 vols), Berolini, available at: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31158012251566&seq=12> (accessed June 11, 2020).

Teplitsky J. (2019), *Prince of the Press: How One Collector Built History's Most Enduring and Remarkable Jewish library*, Yale University Press, New Haven, CT.

Veidlinger J. (2009), *Jewish Public Culture in the Late Russian Empire (The Modern Jewish Experience)*, Indiana University Press, Bloomington, IN.

Vinograd Y. (1993–1995), *Thesaurus of Hebrew Books*, Institute for Computerized Hebrew Bibliography, Jerusalem.

Wodziński M. (2018), *Historical Atlas of Hasidism*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

Bernshtain Y. (1965), “Me-mah she-hayah” in *Qaminits-Podolsk u-sevivatah*, A. Rozen, h. Sharig and Y. Bernshtain (eds), *Irgun yots'e Qaminits-Podolsk u-sevivatah be-Yisra'el*, Tel-Aviv, pp. 54–63. (In Hebrew).

Ginzburg H. (1944), “Maaseh ha-defus beyisrael”, in *Qetavim historiyim*, Tel Aviv, pp. 40–50. (In Hebrew).

Yaari A. (1958), *Mehkarei sefer*, Mosad ha-Rav Quq, Jerusalem (in Hebrew).

Friedberg H. D. (1950), *Toledot ha-defus ha-ivri be-polaniyah*, Tel Aviv. (In Hebrew).

Н. С. Уфімцева

Власницькі шрифтові екслібриси на єврейських друкованих книгах із фонду Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника

В Україні в багатьох національних та державних бібліотеках і музеях зберігаються колекції єврейських друкованих книг, досі існують лише поодинокі спроби дослідити окремі аспекти, пов'язані з історією формування колекцій, книжковою культурою єврейських громад, практиками книговолодіння та читання. Така ситуація тривало зберігалася за колекцією єврейських друкованих книг із фонду “Стародруки” Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Ця колекція та відомості про неї загалом і про окремі книги вперше вводяться до наукового обігу. У статті аналізуються шрифтові екслібриси зі

згаданої колекції. Читачами та власниками книг були члени єврейської громади Кам'янця-Подільського. Деякі книги належали до складу бібліотек різних релігійних інституцій. На книгах збереглося багато слідів, залишених людьми, які їх читали, володіли чи користувалися ними: екслібриси, підписи, числові та/або математичні записи, рукописні примітки, малюнки, вірші тощо. Власницькі шрифтові екслібриси, які вказують на належність книг, є першоджерелом до соціально-релігійної історії єврейської громади Кам'янця-Подільського. Вони допомагають виокремити різні типи релігійних інституцій та груп, що існували в рамках общинної структури. З'ясування назв і типів релігійних інституцій уможливило подальші дослідження різних ідентичностей усередині єврейської громади: вони залежали від соціального походження, належності до рухів послідовників різних хасидських учень та лідерів, релігійних традицій тощо. Окрім дослідження книжкової культури єврейської громади Кам'янця-Подільського, важливим питанням є провенанс колекції. Зважаючи на обмежену інформацію з архівних документів чи будь-яких інших джерел, аналіз позначок та підписів у книгах дає змогу реконструювати деякі етапи історії формування колекції загалом та окремих примірників зокрема.

Ключові слова: єврейські друковані книги; історія читання; Кам'янець-Подільський; книжкова культура; соціально-релігійна історія; шрифтові екслібриси; юдаїка

Стаття надійшла до редакції 16.11.2024